

ВИВЧЕННЯ ПРАВА НА ПІВДНІ ФРАНЦІЇ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

В своїх славетних “Пролегоменах” до “Трьох книг про право війни і миру” (1623–1625) Гуго Гроцій, видатний голландський юрист пізнього середньовіччя й один з фундаторів сучасного європейського міжнародного права, писав, що на формування його поглядів вплинули “три розряди авторів, що підвизалися у вивченні римського права”.¹

До першого з них відносяться античні юристи, чії праці увійшли в Пандекти, Кодекси Феодосія і Юстиніана, а також Новели. До другого розряду він включає численних тлумачів права, що прийшли після напівлегендарного болонця Ірнерія (XI ст.): від Аккурція (1182 – 1260) до Бартоло з Сассоферато (1313 - 1357). Серед юристів третього розряду, до якого Гроцій відносить головним чином своїх сучасників, витончених тлумачів класичних юридичних текстів, він виокремлює насамперед категорію юристів, що активно залучали до вивчення законів історичний матеріал. Саме їх висновки і міркування надавали йому наснагу “для відшукування істини”.²

Класифікація Гроція стосовно середньовіччя охоплює в цілому історію правової думки від Ірнерія до Бодена. При цьому рельєфно визначено ту лінію в її розвитку, до якої належав і сам Гроцій і яку можна умовно назвати раціоналістичною. Ненаполегливо, але цілком виразно Гроцій підкреслює раціоналістичні моменти в творчості юристів вже другої групи (“... вони були достатньо проникливими в розкритті природи справедливості та добра, внаслідок чого вельми часто вони являються відмінними створювачами нового права...”) і делікатно відмежується від витончених піренейських каноністів третього розряду - Коаррувіаса і Васкеса.³

Досить справедливо - а, втім, в повній відповідності з думкою компе-

тентних сучасників - Гроцій наголошує на заслугах французьких юристів, що в його часи перейняли у італійців естафету лідерства⁴. Сьогодні навряд чи можливо сумніватися в тому, що їх праці з систематизації діючого звичаєвого права (кутюм), відзначені широкою ерудицією і жвавим інтересом до політико-релігійних питань сучасності, заклали фундамент, на якому звели свої політичні та юридичні теорії Монтеस्क'є, Кондорсе, Руссо та інші просвітителі XVIIIст.

Як же формувалося до ХУІст. те середовище, та "гйpublique des lettres", до якої, наслідуючи вже давню традицію, звертався з своїм трактатом Гуго Гроцій? Найпростіше обмежитися констатацією того факту, що середовище створювали перш за все університети. І хоча в теперішній час не відчувається браку робіт, присвячених університетській освіті в Західній Європі, уявляється важливим виявлення ранніх етапів еволюції правового навчання.

Чому саме правового? Ще Ж.А. Кондорсе свого часу особливо відзначав важливість відкриття Кодекса Юстиніана для становлення раціоналістичного світогляду.⁵ Між тим історія освоєння цього Кодекса в середньовіччя залишається якщо не мало дослідженою, то, принаймні, мало запитуваною для відтворення "картини прогресу людського розуму" (скористаємося тут терміном Кондорсе). Вивченню деяких суттєвих, на наш погляд аспектів початкової історії правознавства на півдні Франції і присвячена ця стаття.

Історіографія походження правової науки в Західній Європі досить значна. Прийнято вважати, що приблизно з 1100р. в умовах піднесення міського життя і ускладнення суспільних установ в Італії розгортається своєрідна юридична революція, яка охопила згодом інші країни. Піонерами у вивченні цього руху були Ф.Савіньї, Р.Штінтцінг, Г.Фітцінг, І.Шульте, П.Фурньє.⁶ В їхніх працях окреслена схема, що, хоч і уточнювалася в низці досліджень ХІХ – ХХст., але в основному виявилася вже в ХVІст. в творі падуанського професора - юриста і історика права Гвідо Панциролі "Чотири книги про славетних інтерпретаторів законів".

Поставивши перед собою завдання зібрати та систематизувати в хронологічному порядку величезний матеріал про діяльність як окремих правознавців, так і шкіл, Панциролі зробив екскурс в історію становлення європейського правознавства. "Поки не з'явилися Пандекти, або же Юстиніанів кодекс, не було ніякого знання римських законів...", - повідомляє Панциролі⁷. В першій чверті ХІІст., згідно переказуваної ним традиції, трапилось так, що в Равенні, де в давнину перебували імператори Гонорій і Валентиніан, а потім королі готів і екзархи, в якійсь бібліотеці знайшлися Пандекти, які германський імператор Лотар II наказав

публічно пояснювати, для чого в Равенні, а потім в Болоньї були організовані гімназіуми (*gymnasium*). Першими видатними інтерпретаторами цих текстів в Болоньї були певний Пепо, а після нього – згаданий вище Ірнерій, що викладали “вільні мистецтва”⁸.

Що ж було до Пепо та Ірнерія? Дослідження Г. Фіттінгом та іншими спеціалістами найстаріших текстів, що передували 1125г, привели до постановки питання про хронологію та локалізацію “доірнерієвих” шкіл в юриспруденції. Ці намагання розставити віхи від найстаріших компіляцій Юстиніана до Ірнерія супроводжувались (особливо в історіографії першої половини ХХст.) дискусіями з проблем атрибуції текстів італійським або південнофранцузьким, тобто, у відповідності до середньовічних понять, “провансальським” центрам⁹. І хоча дискусії ще далекі від завершення, можна вважати, що, як це і відзначав свого часу Панциролі, пальма першості в справі інтерпретації законів належить італійцям. З якими практичними потребами пов’язаний початок правознавства в Італії, а потім і у Франції?

Нам уявляється, що видатну роль в розвитку теорії і практики правознавства відіграв публічний нотаріат. Які його витоки? Як в класичну епоху, так і в раннє середньовіччя, існувала суспільна потреба в документах, призначених для регулювання різного роду інтересів і фіксації наданих прав. З перших століть середньовіччя мистецтво складання таких документів стало об’єктом систематичного викладання в монастирських школах. Саме тут і треба, очевидно, шукати відправний момент середньовічного правознавства.

В процесі навчання професіоналів в галузі складання і стилістики грамот утворилась своєрідна епістолярна риторика - *ars dictaminis, dictamen*.¹⁰ Для виховання спеціалістів цього роду (*dictatores*) було, як вважають, досить рано винайдено спеціальні формуляри, що містили зразки грамот. Зформувавшись в Італії, *ars dictaminis* в XI ст. набуває особливого значення і поширюється у Франції та Германії. Заслугу розробки всіх зразків документів, які практикувалися, Панциролі приписує Ірнерію. А втім, серед авторів підручників з *ars dictaminis* був також провансалець Понс (*Pons le Provençal*)¹¹. Так з плином багатьох століть функціонувала установа, що передувала середньовічному нотаріату.

Разом з тим, нотаріат генетично походить з пізньоримських установ. Найтісніше він пов’язаний з діяльністю так званих табелліонів (*tabelliones*). Табелліонами називали професіоналів, які, не знаходячись на державній службі, але перебуваючи під контролем публічної влади, займались у вигляді вільного промислу складанням документів приват-

ноправового характеру і отримували за це платню. Уперше табелліони згадуються на початку III ст. Ульпіаном поряд з юристами (*iuris studiosi*) і повіреними (*advocati*). В Дигестах визначене коло їх обов'язків - *instrumenta formare, libellos concipere, testationes consignare, testamenta ordinare vel scribere vel signare* (складати офіційні документи, грамоти, скріпляти свідоцтва, складати, або писати, або підписувати заповіти)¹².

Остаточне оформлення нотаріату в південнофранцузькому регіоні мало місце, очевидно, на зламі ХП і ХІІІ ст. Є підстави вважати вслід за А.Гуронном, що поширенню цієї італійської установи сприяло становлення в ряді міст Провансу і Лангедоку консульських режимів¹³. Ці явища зумовили інтенсифікацію теоретичного правознавства: до ХІІ ст. з'являється чимало рукописних варіантів "Дигест", різноманітних "сум" та "схолій"¹⁴. Знаменно також і те, що спочатку в Італії, а потім у Франції на зміну старовинним формулам приходять трактати-настановлення. Серед них ми зустрічаємо спеціальні підручники з нотаріату. І хоча найменування *tabelliones* зберігається ще довго в юридичних пам'ятках (до ХVІ ст. і пізніше), в приватноправових документах практики іменують себе *notarius publicus*.¹⁵

Головним об'єктом студій середньовічних правознавців, що навчалися до повсюдного поширення університетів, якщо вірити Панциролі, в гімназіумах, колегіумах та студіумах, стає з ХІІ ст. Юстиніанове законодавство. Загальновідомо, що збірник Юстиніана початково включав Кодекс, Дигести (Пандекти), Інституції, Новели. Необхідно, проте, відзначити деякі особливості використання цих текстів у середньовічну епоху у латинському Середземномор'ї. Стосовно кодекса встановлено, що у вжитку була його друга версія - *Codex repetitiae praelectionis*, що з'явилася в 534р. Дигести, які поділялися первісно на 50 книг, були систематизовані середньовічними переписувачами по трьох підрозділах:

1) *Digestum vetus* – від першої книги до титула другого книги ХХV включ.;

2) *Infortiat* - від титула третього книги ХХV до книги ХХУІІІ включ.;

3) *Digestum Novum* – від книги ХХІ до кінця.

Новели, перекладені з грецької на латину константинопольським правознавцем Юліаном до середини VI ст. (*Juliani Novellarum Epitome*), набули широкого розповсюдження на заході. Вони були перекладені також *in extenso* і існували в вигляді збірника - *Authenticum*¹⁶. Ці найменування - *Epitome* і *Authenticum* постійно зустрічаються в назвах середньовічних юридичних книг (які, як правило, сумлінно відтворювали старовинні рукописи) або в якості складових частин змісту, або окремо. Наведемо для ілюстрації вихідні дані одного з таких видань, що походить з багатющо-

го зібрання середньовічних юридичних пам'яток одеської університетської бібліотеки:

Corpus juris civilis a Dionisio Gothofredo recognitum. T. 2

Authenticae, seu Novellae, Justiniani edicta, Leonis et aliorum imperatorum Novellas, ac Canones Apostolorum, Graece et Latine, Consuet. Feudorum, Leges XII Tabul. Et alios ad juris pertinentes Tractatus, Fastos Consulares edicta. Lugduni, 1598. - Звід цивільного права, в обробці Дені Годфруа. Т.2. Аутентики, або Новели, Едикти Юстиніана, Лева[VI] та інших імператорів Новели, а також Канони Апостолів, грецькі та латинські, Книга феодів, закони XII таблиць. А також інші трактати, які торкаються права, Фасти, консульські едикти. Ліон, 1598

З назви видання видно, що до складу західноєвропейського *Corpus juris* входили також тексти, які не мали відношення до Юстиніанового корпусу, зокрема *Consuetudines feudorum*, або (що зустрічається частіше) *Liber feudorum* - Книга Феодів. Ця книга являє собою зібрання норм феодального права ломбардського походження.¹⁷ Поряд з текстами церковноправового змісту, *Liber feudorum* включався в усі старовинні *Corpus Juris*. Подібно іншим складовим частинам середньовічних зібрань Юстиніанового законодавства, ця книга на протязі століть була об'єктом поглиблених коментарів, так що навіть з'явилися особливі спеціалісти в даній вузькій області – фєдисти. Відзначимо попутно одного з них, оскільки його діяльність пов'язана з регіоном, що нас цікавить. В XIIIст. на поприщі коментування *Liber feudorum* прославився лотарингєць Жак де Рєвиньї (*Jacobus a Ravanis Lotharingus*), єпископ Вердена, який деякий час викладав, як повідомляє Панциролі, у Тулузі, де його слухав в якості учня не менш видатний юрист “провансальського” походження П'єр Бєльпєрш (*Petrus de Bella Pertica*).¹⁸

Найважливішою сферою застосування інтелектуальних зусиль юристів було, природно, церковне право. Католицька церква з перших століть свого існування виробляла певні норми для своєї організації, побудування ієрархії, створювала правила, які регулювали права і обов'язки різних груп духовенства etc. Лаконічну, привабливу своєю ясністю і точністю оцінку потреб церкви в цьому відношенні дав Ж.-А. Кондорсе: “Священики вимушені були займатися науками в цілях самозахисту або для того, щоб прикрити добродійними приводами захоплення світської влади і вдосконалюватись в мистецтві виготовлення вигаданих документів”.¹⁹

Дійсно, в силу своїх специфічних цілей і завдань, а також свого особливого становища в структурі середньовічного суспільства, церква повинна була вдаватися – й до певного часу могла це робити безболісно – до допомоги освічених теоретиків-правознавців.²⁰ Сукупність вироблених

цими ранніми теоретиками норм лягла в основу зводі *Corpus Juris Canonici*, що поступово формувався протягом століть. До складу збірки входять:

1. Декрет складений перед 1150р. викладачем болонського університету камальдульським монахом Граціаном (оригінальна назва - *Concordantia discordantium canonum*);
2. Декреталії Григорія IX (1234г.);
3. Секст (виконаний наприкінці XIIIст. за Бонифація VIII);
4. Клементини (виконані за Климента V, на початку. XIVст.);
5. Екстраваганти, що становлять додаток до Клементин, виконаний в 1500р. церковним юристом Шапшо.²¹

Правова творчість священнослужителів та юристів, що їх обслуговували, отримала особливо потужний імпульс з XIст., коли між церквою і германською державою розгорнулася багатовікова боротьба, що сприяла кристалізації як церковного, так і цивільного права. Безсумнівно, що полеміка між “законниками” та “церковниками”, така непримиренна в вік Вольтера²², зав’язалася уже в ті часи на сторінках рукописних трактатів цивілістів та каноністів.

Головними осередками поширення як світської, так і церковної правої освіти з моменту свого виникнення стають університети. На півдні Франції першим набув значення провідного центру університет Монпельє. Біля витоків правознавства цього університету знаходиться італієць Плацентин (*Placentius*), коментатор Юстиніанового кодексу. Виходець з П’яченци і учень славетного консультанта Фрідріха I Барбаросси, Мартина Госсія (*Martinus Gossia*), Плацентин спочатку викладав в Мантуї та Болоньї. Коло 1166 г. джерела фіксують його перебування в Монпельє.²³

Вивчення діяльності Плацентина в Монпельє поставило перед дослідниками завдання виявити його попередників - місцевих або іноземних. Спокуса побачити серед них славетного італійця Роджера (*Rogerius*), котрий, за свідченням Панциролі, був першим коментатором тексту *Infortiat* і сучасником Мартина Госсія, залишилася лиш спокусою.²⁴ Ми можемо лиш констатувати, що працями Плацентина широко користувались юристи південнофранцузьких земель, так що більшість з них були “госсіанцями”, тобто прибічниками інтерпретацій Плацентина вчителя.

Університету Монпельє так і не вдалося стати центром оригінальної правової думки. Незважаючи на запевнення старовинної традиції, підтримувані в XIX - перш. полов. XX ст. в низці робіт, ніхто з видатних правознавців XIII-XIУст. - ні Асо, ні Жан Бассіан, ні Чіно да Пістоїя, ні Гійом Дюран, ні Джованні Андреа не вчилися і не викладали в цьому університеті.²⁵ А втім, Панциролі, наводячи перелік видатних юридич-

них “академії” свого часу (XVI ст.), відзначає правознавство в університеті Монпельє скоріше як факт минулого, повідомляючи, що там викладається перш за все медицина (*Nunc ars medica nunc docetur.*) Нічого не сповіщає падуанський професор про університети Екс-ан-Прованса та Арля. Лише Тулуза і особливо Авіньйон, де, за його словами, працювало багато славетних юристів (насамперед італійців), серед яких Павло Кастрензій (пом. 1441) і блискучий Андреа Альціат (1492-1550), яскравий представник визначеної Гуго Гроцієм раціоналістичної тенденції, займають почесне місце в його переліку.²⁶

Таким чином, до XVI ст. правова наука на півдні Франції розвивалась начебто в затінку могутніх італійських центрів. Разом з тим середовище скромних и безвісних “*tabelliones*”, “*notarii*”, “*magistri*”, “*causidici*”, “*jurisperiti*”, що формувалося в цьому регіоні, готувало ґрунт для створення і сприйняття правових кодексів, що встановлювали процедурні і інші межі для багатьох аспектів соціального, економічного і політичного життя, що так відрізняє пізньосередньовічну Європу від інших частин світу.

ПРИМІТКИ:

1. “Пролегомени”, LIII –LY. - В кн.: Гуго Гроцій. О праве войны и мира три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права. /Перев. С лат. А.Л. Саккетти. Под общ. Ред. С.Б. Крылова. М., Госюриздат, 1956, С. 58-56
2. “Пролегомени”, LY, -*ibidem*, С.59. З французьких юристів, на думку Гроція, найбільшою славою в його часи користувались Жан Боден (1530 –1596) і Франсуа Отман (1524 – 1590).
3. “Пролегомени”, LIY, -*ibidem*, С.59.
4. Коли італійський правознавець Гвідо Панциролі (Панчіролло,1523-1599) вибудовує в своїй роботі ієрархію найбільш видатних центрів правових штудій, на перше місце він ставить Францію (Галлію). – Cf.: Panziroli Guido. Guidi Panziroli Regiensis I.U.C. Praestantissimi et in celeberrimo Patavino Gimnasio Juris Interpretis Primarii. De claris legum interpretibus libri quatuor. Octavii Panziroli auctoris ex fratre nepotis opera ac summa diligentia in Lucem editi. Venetiis, M.DC.LY, P. 505-508 .
5. “Відкриття рукописів Кодекса Юстиніана відродило вивчення юриспруденції, як і законодавства, і сприяло гуманізації законів навіть тих народів, які уміли їх використовувати, не бажаючи їм підкорятися”. -Кондорсэ Ж.-А.Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. М., Соцэкгиз, 1956, с.127-8.
6. Savigny F. C. Geshichte des romisches rechts im Mittelalter. 2-te Ausg., Heidelberg, Mohr, Bd. 1-7; Schulte J. F. von . Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart Bd. 1-3, Stuttgart, Enke, 1875-1880; Stintzing R. Gechichte der popularen Literatur des

- romisches –kanonischen Rechts in Detschland. Stuttgart, 1867; Fitting H. H. Über die Heimat und das Alter des Brachylogus. Berlin-Leipzig, 1880 ; Fitting H. H. Juristische Schriften des fruheren Mittelalters. Halle, Weisenhaus, 1876; Fitting H. H. Die Summa Codicis des Imerius . Berlin, 1894; Fournier Paul. Observatons sur les diverses recensions de la Collection canonique d'Anselme de Luques.- Annales de l'Universitř de Grenoble, 1901, t.XIII
7. Panziroli Guido. Op.cit. , P. 119.
 8. Ibidem, P.119-120
 9. Cf. Gouron A. La science juridique franzaise aux XIe et XIIe siecles : diffusion du droit de Justinien et influences canoniques jusqu' a Gratinien.- Gouron A. Etudes sur la diffusion des doctrines juridiques mřdřievales. London, Variorum reprints, 1987, P. 7ss . Під Провансом в середньовічній юридичній літературі (включаючи Панциролі) розуміли південь Франції в широкому значенні, тобто власне Прованс, Лангедок та інші області.
 10. Giry A. Manuel de diplomatique. Diplomes et chartes. Chronologies techniques. Elřments critiques et parties constitutives de la teneur des chartes. Les chancelleries. Les actes privřs. Nouv. ed. T.1-2; Paris, 1925, t.2, p. 480-490; Ляпидевский Н. История нотариата.М., 1875, с.12-20.
 11. Cf. Respective : Panziroli..., op.cit. P. 123: "Instrumentorum etiam omnium formulam Imerius composuit, quae Formularium vocabatur"; Giry A., loc. cit.
 12. Justinianus. Digestorum seu Pandectarum libri quinquaginta: In 7 pars. Lugduni: Gulielmus Rovillius, 1581. Lib.1-50. Pars 1-7, 48.19.9.4 –7.
 13. Gouron A. Genes et le droit provenzal.- Gouron A. Etudes ..., P. 7-15 ; Gouron A. Sur les plus anciens coutumřres du Midi les " chartes " consulaires d'Arles et d 'Avignon. - Annales du Midi, t. 109, n. 218, avr.-juin 1997, PP. 189 -200
 14. Cf. Derrer F. Lo Codi. Eine Summa Codicis in provenzalisher Sprache aus dem XII. Die Provenzalische Fassung der Handschrift A (Sorbonne). Zurich , 1974
 15. Один з таких трактатів, що зберігається серед інкунабулів Одеської бібліотеки ім. Горького і приписується Бартоло з Сассоферато, детально викладає функції нотаріуса і оперирує обома термінами – "tabellio" і "notarius publicus"- Cf.: [Bartolus]. Tractatus de tabellionibus . Romae. Ioannes Bulle. ca. 1479; див. також: Кононенко А.М. Нотариат в Италии XIIIв. (Трактат Роландина Пассажерия) Автореф. Дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук (07.00.03). Л., 1973
 16. Viollet P. Přcis de l'histoire du droit franzaiss.P., 1905, p.16.
 17. Значна частина ранніх текстів Consuetudines відноситься до XI-ХІІст. Припускають, что за часів славетного юриста Аккурція вони були систематизовані в два розділи. – Cf. Lehmann K. Consuetudines feudorum, jus feudale Langobardorum, Compilatio antiqua. Gottingae, 1892
 18. Panziroli..., op.cit. P. 153-154
 19. Кондорсэ Ж.А.Эскиз..., с. 118.
 20. А втім, вже славетний Чіно да Пістойя (1270 - 1337), вчитель Бартоло з Сассоферато і друг Данте Аліг'єри, скептично відносився до юристів, що присвячували свої зусилля канонічному праву. Panziroli..., op.cit., P. 183

21. Найменування цієї сукупності документів - *Corpus Juris canonici* - не є початковим; воно поширилося лише з к. XV ст. - Viollet P., *op cit.* P. 80 .
22. Вольтер . *Философские повести.* М., 1985, С.213
23. Gouron A . *Les juristes de l' école de Montpellier.* - Gouron A. *Etudes ...*, P. 3 ; Panziroli..., *op.cit*, P. 232
24. Panziroli..., *op.cit.* Д. 231; Gouron A .*La science de droit dans le midi de la France au moyen age .* London, Variorum reprints, 1984, Д. 302 ss.
25. Gouron A . *Les juristes de l' école de Montpellier.* - Gouron A. *Etudes ...*, P. 5
26. Panziroli Guido. *Guidi Panziroli Regiensis I.U.C. ...*, *loc.cit.* supra, nota 4.